

UDK 281.96 (497.6) "05/15"
Prethodno priopćenje

GLAVNO DJELO DR. BORISA NILEVIĆA

– Monografija o istorijskom hodu Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine

Seka Brkljača

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autorica priloga prezentira monografiju Borisa Nilevića pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, upoređujući je sa rezultatima novijih istraživanja.

Ključne riječi: Boris Nilević, Srpska pravoslavna crkva, Pečka patrijaršija.

Srednjovjekovna Bosna baštinila je vjersku šarolikost. Srpska pravoslavna crkva u srednjovjekovnoj Bosni, mada uključena u jedinstvenu organizaciju Srpske pravoslavne crkve na Balkanskom poluostrvu sa sjedištem u Peći, imala je svoju istoriju u mozaiku kulturno-vjerskog života onovremenog bosanskog podneblja. Naime, po svom geografskom određenju srednjovjekovnoj Bosni bile su svojim zaleđem okrenute granične kulture preklapajući se, dodirujući i ukrštajući u svojevrsan amalgam i mediteransko-romanska, bizantska i srednjoevropska sfera. Tako se na tom području, koje nikada do kraja XV stoljeća nije u cjelini pripadalo ni jednoj razvijenoj kulturnoj oblasti, neprekidno, kroz stoljeća, za primat i superiornost bore se tri vjeroispovijesti – katolička, pravoslavna i Crkva bosanska. Ovakvo permanentno

i dinamično odmjeravanje snaga promjenjive jačine proizlazilo je iz činjenice da u srednjovjekovnoj Bosni, a prije svega, u doba Stjepana II Kotromanića i Tvrtka I, odnosno u XIV stoljeću, nije egzistirao ekskluzivitet državne vjere kao istovremeno u susjednoj Srbiji, Hrvatskoj ili pak u Bugarskoj.

Sve do kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća moglo bi se reći da nije postojala cjelovita rekonstrukcija i interpretacija istorijskog hoda jedne itekako važne organizacije u istoriji srpskog naroda na bosanskohercegovačkom prostoru, kao jedne od komponenti srednjovjekovnog bosanskog bića. Popunjavanje praznine gicalo je naučnu radoznalost više istraživača još od kraja devetnaestog stoljeća (I. Ruvarac, B. Petranović), nastavljeno kroz čitavo dvadeseto stoljeće (R. Grujić, V. Glušac, S. Davidović, J. Radonić, B. Đurđev, Đ. Slijepčević, V. Ćorović itd.), intrigiranih konfesionalnom šarolikošću srednjovjekovne Bosne kao jedinstvenom primjeru u Evropi onoga vremena. O Pravoslavnoj crkvi u Bosni i Hercegovini najviše je pisano u vezi sa tzv. bogumilskim problemom, koji je zaokupljao pažnju naučnika već preko sto godina, preferirano radikalizovano djelima (V. Glušac, B. Petranović), po kojima je Crkva bosanska ustvari pravoslavna i da je njena “jeres” obična srednjovjekovna mistifikacija. U vrijeme osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, kada je pristup ovome problemu dobio i iracionalnu i emotivnu notu, proročanski su se ostvarivale kritički napisane riječi S. Ćirkovića u *Istoriji srednjovjekovne bosanske države* još iz 1964. godine, da u „pitanje je unošeno dosta nacionalne i političke strasti i Gluščeva teza je u krugovima, kojima je godilo pravoslavlje u srednjovjekovnoj Bosni, naišla na odobravanje veće nego što je zasluživala po svojoj utemeljenosti i naučnoj vrednosti“. U isto vrijeme ubrzana istorija osamdesetih i ono što se nije znalo o narodnoj tradiciji i predanjima izvlači se iz prašine vremena kao argumentovana i potkrepljujuća istinita podloška političkog, odnosno nacionalističkog djelovanja. Poznajući napisano i slušajući usmeno, radoznalo usmjeren na istraživanja u cilju rekonstrukcije i analize pojave, longitudinalnog hoda, promjenjivog položaja i uloge Srpske pravoslavne crkve u srednjovjekovnoj Bosni, Boris Nilević je monografijom o ovom organizacionom segmentu vjerskog, kulturnog i uopšte društvenog života onovremene Bosne dokazao da ga nisu zavele stranputice historiografije kao “meke” nauke, ni njena tako pragmatična i oportuna uloga, koja je bila daleko od atributa naučnog produkta. Kada je konačno napisana, izašla iz naučne ćelije i objavljena kao knjiga 1990. godine, ova pripovijest o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u srednjovjekovnoj Bosni sama je imala svoju istoriju. Kao djelomič-

no izmijenjen i dopunjen tekst doktorske disertacije odbranjene 1986. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, monografija se pojavila u Sarajevu u okviru renomirane Biblioteke *Kulturno nasljeđe*, Izdavačke kuće *Veselin Masleša*, pod naslovom *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*.

Rezultati dotadašnjih istraživanja istorijske nauke, koji su pružali uglavnom fragmentarne slike o pojedinim pitanjima Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, podvrgnuti kritičkoj analizi i provjeri podataka, a naročito tvrdnji i zaključaka bez obzira na autoritet njihovih tvoraca, zatim sve ono što je pružala bogata riznica srodnih disciplina (istorije umjetnosti, arheologije, istorije književnosti i etnografije) i konačno, djelići mozaika medievalne i kasnije arhivistike, prevashodno Dubrovačkog arhiva, kao i znanja iz objavljene građe različite provenijencije (srpske, osmanske, zapadne itd.), bili su osnovna pretpostavka za pojavu cjelovite istorijske rekonstrukcije ove konfesionalne organizacije.

Organizaciono prevazilaženje uskih teritorijalnih okvira jasno omeđenih granica, problematika rekonstrukcije istorijskog hoda Srpske pravoslavne crkve mediavalne Bosne postavila je pred istraživača niz metodoloških problema – prije svega, utvrđivanje i tretiranje geografskog okvira njenog djelovanja vezanog za naslovom definisanu temu. Najpogodnije rješenje plasirano je prelaženjem granica onovremene Bosne i Hercegovine, zahvatajući je onoliko kakva je nekada bila, naročito Tvrtkova i kasnije osmanlijska Bosna. Mada je istorija nekih krajeva – kao Usore, Soli, Srebrenice itd., teško djeljiva, Boris Nilević je tretira kao bosansku, uz uvažavanje vremena kada je ona bila srpska. Takvom definicijom istorijske geografije autor smješta priču na široko područje, definišući drugu komponentu koja ishodišnu tačku nalazi u samim korijenima kristijanizacije/hristijanizacije i najranije crkvene organizacije doseljenih plemena Slavena, a među njima i plemena koje je nosilo srpsko ime. Autor naglašava da kršćanizacija/hristijanizacija Slavena, pagana, pogodnih za misionarsku djelatnost susjednih hrišćanskih država, prije svega, Vizantijskog carstva, nije do kraja IX stoljeća dublje prodrła, niti je temeljno preobrazila život i vjerovanja srpskog naroda. I zapadna i istočna crkva prodirale su površno, koegzistirajući sa ostacima starog, prethrišćanskog vjerovanja.

Dok je Bosna bila još neodvojena od države prvih srpskih vladara, vjerovatno im je bila i zajednička najranija hrišćanska organizacija. Međutim, uporedo sa političkim odvajanjem Bosne od Srbije, do kojeg je došlo, najvjerovat-

nije, u drugoj polovini desetog stoljeća, spontano je teklo i crkveno odvajanje. Boris Nilević vrlo vješto prati paralelna zbivanja u crkvenom i političkom životu srednjovjekovne Bosne i Srbije. Dok za vladavine Stefana Nemanje (druga polovina XII stoljeća) i njegovog nasljednika Stefana Prvovjenčanog, srpska država se konačno veže za istočnu pravoslavnu crkvenu tradiciju, u Bosnu je za Kulinovog vladanja, prema navodima autora, prodro jedan novi religiozni element, čiji je razvoj u vjerskom obilježju ove zemlje, a i daleko šire i dublje, bio sudbonosan. Istoriografija nam je više godina nakon objavljivanja Nilevićeve monografije ponudila niz objavljenih rezultata medievalistike, koja se i danas pomno bavi ovim problemom. Fenomen “krstjani”, aktualan i zagonetan i nakon više od osam stoljeća od njihove “abjuracije” na Bilinom polju, predstavlja dilemu ko su, zapravo, bosansko-humski krstjani, manihejci, arijanci, katari ili patareni, kako ih najčešće nazivaju latinski kontroverzisti i hrvatski izvori katoličke provenijencije ili bogumili “koji ne štiju ikone i ne klanjaju se križu”, i na šta aludiraju istočno-pravoslavni nomokanoni i sinodici. Nažalost, povjesničari na spomenuto pitanje još uvijek nisu ponudili zadovoljavajući odgovor, te prezentacija Nilevićeve rekonstrukcije i interpretacije i dalje ostaje kao jedan od pogleda na ovaj problem bosanske medievalistike. Prema autoru, bio je to dualistički jeretički pokret, koji je jednim dijelom zahvatio i Bosnu, koja je dobila posebno mjesto u njegovom razvitku, sa pristašama – bosanskim paterenima, bogumilima ili babunima, kako su ih onovremeno sve zvali. Patarenstvo je u Bosni znatno odstupilo od prvobitnog stanovišta bogumila prema društvu i državi i prilagodilo se prilikama u zemlji. Kako je postojanje i opstanak Crkve bosanske, povlaštene i podupirane od moćnih velmoža, a ponekad i od centralne vlasti, zavisio od razvoja prilika u samoj zemlji i odnosa Bosne prema susjednim katoličkim i pravoslavnim državama, uvijek neprijateljski raspoloženim prema paterenima, ona je morala silom prilika budno pratiti razvoj političkih prilika i događaja u bosanskoj državi. Sam angažman Crkve bosanske u političkom životu onovremene Bosne bio je bez neposrednog učešća u radu Sabora, što je potpuno bilo u skladu sa njenim stavom prema državi i društvu, ali uticaj je vršen zakulisno i nezvanično, sa budnim motrenjem da se događaji ne okrenu protiv nje.

Pravoslavlje i katoličanstvo, s jedne strane, i Crkva bosanska, s druge, pokazivali su u svom odnosu neprijateljstvo iz suparništva, jer su prve dvije u sferi uticaja druge ostajale bez crkvenog i političkog uticaja, posjeda i prihoda. To je doba sloge u povijesti pravoslavno-katoličkih odnosa na tlu Bosne,

jer, kako autor naglašava, praksa života zahtijevala je zajednički misionarski napor i rad Pravoslavne i Katoličke crkve u borbi protiv bogumilske jeresi i preobraćenja vjernika.

U fazi zrelijeg razvitka bosanskog feudalnog društva, naročito u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva i neposredne osmanske opasnosti, kada su bosanski vladari i oblasni gospodari počeli ulaziti u bliže odnose sa okolnim svijetom, osjetili su, prema Nileviću, da im smeta “jeretička ljaga”. Opšta politička situacija u Bosni bila je faktor koji je prevashodno uticao na vjersku opredijeljenost i pripadnost vrha bosanskog društva. Bosanski feudalc i prema političkim okolnostima imali po dvije ili tri vjere. Nilević tvrdi da je tako Sandalj Hranić Kosača bio i pravoslavni i pataren, iako novija istraživanja, fokusirana na pojedine velikaše srednjovjekovne Bosne, zasnovana i na mikroskopskom uvidu u sve moguće tragove prošlosti, tu kompleksnu vjersku sliku pojedinaca vide u nešto drugačijem svjetlu (E. Kurtović). Naime, kroz tri svoja braka izvjesno je da se Sandalj Hranić vezao i kroz vjersku orijentaciju svojih supruga i za pravoslavlje i katoličanstvo. Ipak, u svim tim brakovima s pravom je prepoznavana njihova politička pozadina, a ne promjena vjerskih uvjerenja moćnog vojvode. Njegovo bosansko porijeklo i bosansko okrilje nije izvorište za pojedinačno razumijevanje pripadništva, niti bi se u liku samostalnog velmože vjerski ekskluzivizam kao trajna orijentacija mogao smatrati bitnom polugom u njegovim glavnim političkim potezima. Tu pragmatičnu crtu javnog vjerujućeg uočava i Nilević, kao što potvrđuju kasniji seriozni istraživači, navodeći kao primjer hercega Stefana koji je “bio u duši pravoslavni, s polja bogumil, a papi je poručivao da će primiti katoličku vjeru”. Ni druge velmože ne izdvajaju se iz datog primjera, ne vezujući se ekskluzivno ni za jednu od vjeroispovijesti u Bosni. Njihovo izdizanje iznad religioznih razlika uslovljeno je u prvom redu političkim interesima i u skladu s tim procijenjenim optimalnim oportunističkim rješenjima.

Preobraćenje krstjana na pravoslavnu vjeru vršeno je kako nasilnim putem, kao u dijelovima Usore i Podrinja, tako i mirnim, nenasilnim putem. Ovaj drugi način karakterističan je za teren Huma, gdje je veća vjerska tolerancija za hercega Stefana, te je preobražaj krstjana bio daleko dobrovoljniji. Autor zastupa tezu da su mnoge pristalice Crkve bosanske u dubini XV stoljeća izgubile vjeru u njen smisao i tu je zanimljiva komparacija sa rezultatima najnovijih istraživanja s početka XXI stoljeća (P. Čošković), koja baveći se baš Crkvom bosanskom u XV stoljeću, a zahvaljujući rezultatima najnovijih

dubinskih istraživanja do sada nepoznatog, rekonstruišu političke i vjerske prilike posljednjih pedesetak godina bosanskog kraljevstva, ukazujući na katoličku ofanzivu, koja je, prije svega, bila usmjerena na kraljev tron, postepeno silazeći ka dnu, odnosno prema crkvenim i vjerskim opredjeljenjima kraljevih podanika. Posljednjih desetljeća XV stoljeća ta ofanziva je rezultirala time što je Katolička crkva u potpunosti zamijenila Crkvu bosansku u javnim nastupima. Nilević podvlači na nizu primjera tog rovitog doba da su tražena rješenja za bosansku konfesionalnu šarolikost, za sprečavanje vjerskih ratova, istina po onovremenim feudalnim nazorima i interesima. Ove slike istrgnute same za sebe iz opšteg konteksta evropske povijesti toga vremena djeluju grubo i oštro, ali u okviru zbivanja u tadašnjoj Evropi, prije svega, na njenom zapadnom i centralnom dijelu, ipak je takvo stanje duha velika blagorodnost u odnosu na vjersku netoleranciju Zapada, simboliziranu u dimu i plamenu lomača.

Međutim, borba za privlačenje bosanskih krstjana u krilo jedne od crkava, permanentni konfesionalni rivalitet u težnji za dominacijom bilo Katoličke ili Pravoslavne crkve rezultirala je vremenom nesuglasjem ove dvije religije. Dokumentovano potvrđujući, Nilević ukazuje na porast nepovjerenja među hrišćanima/kršćanima, koje postaje duboko, ne samo između katolika i krstjana, zatim pravoslavnih i pripadnika Crkve bosanske, nego i između katolika i pravoslavnih, utičući tim kompleksom odnosa i sa svoje strane na centrifugalne tendencije u bosanskom društvu i državi. Za Nilevića taj aspekt je jedan od ključnih faktora koji je uticao i na posljedice posljednje faze bosanske srednjovjekovne države.

Osmanlijski prodori i osvajanje Srpske despotovine, Bosne, Huma i Crne Gore paralelno su pratila i stradanja većine srpskih crkava i manastira. Stabilizovanje osmanlijske vlasti u ovim krajevima, a pogotovo u ofanzivnoj fazi protiv katoličkih država, dovodi do izmjene odnosa Osmanlija prema Pravoslavnoj crkvi. Nilević jasno uočava tu promjenu i njene pragmatične povode proistekle iz potreba stabilizacije društveno-ekonomskog poretka u osvojenim zemljama i jačanja vojnog potencijala, kako unutra tako i prema vani, odnosno prema novim ciljevima osmanlijskog osvajanja. Osmanlije su u srpskom stanovništvu gledale da dobiju dvojake saradnike, dijelom kao pomoćne vojne službe osmanlijske logistike, martolose, derbendžije i vojnuke, a dijelom da koloniziranjem opustošenih područja popune prostorne vakuume puste zemlje novim zemljoradnicima i obezbijede neophodnu proizvodnju hrane. Kompromisni odnos, uslovljen obostranim interesima, imao je za posljedicu

velika migraciona kretanja sa krajnjim demografskim promjenama naseljavanjem Srba iz Raške, Zete, Huma i istočne Bosne u Dalmaciju, Bosansku krajinu, Liku i Slavoniju. Priznajući Srbima knežinsku i seosku samoupravu, Osmanlije su im istovremeno priznale i njihova vjerovanja i njihovu Pravoslavnu crkvu. Pod njenom jurisdikcijom će se dugo vremena nalaziti kao jedna od eparhija i Bosanska franjevačka provincija, što će imati za posljedicu i otuđenje franjevaca od pravoslavlja u Bosni u permanentnoj netrpeljivosti oko finansijskih pitanja.

Srpske crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini nalazile su se do 1557. godine u sastavu tri episkopije: Dabarske, Zahumsko-hercegovačke i Zvorničke. Autor je čitavo jedno poglavlje knjige posvetio obradi istorije geografije Crkve u ovome periodu, ukazujući da starinu crkava, odnosno njihovo porijeklo nije lako dokučiti. Zbog oskudice primarne građe mnogo toga nosi pečat vrlo prijemčive tradicije, pretpostavki i negatorskog odnosa prema višestoljetnoj osmanlijskoj vlasti uopšte, te upravo zbog te činjenice postanak srpskih bogomolja veže, u tom kontekstu, za idealizirani srednji vijek, vrijeme “dobrih” i “loših” vladara. Narodna tradicija pripisuje caru Konstantinu zidanje gotovo svih važnijih manastira u Hercegovini, a u narodu je rašireno mišljenje da su pravoslavni manastiri u sjevernoistočnoj Bosni zadužbine Nemanjića. Međutim, Nilević, pomno preispitujući i ne odbacujući *a priori* navode narodne tradicije, a komparirajući rezultate pomoćnih istorijskih nauka, ukazuje da se ti navodi ne mogu ničim potkrijepiti i dokazati, jer ozbiljni radovi i nesumnjive činjenice medievalne arheologije i istorije umjetnosti kazuju da su ti hramovi podizani krajem XVI ili na početku XVII stoljeća. Ipak, to ne znači da te iste bogomolje nisu mogle biti podignute na mjestu gdje je i ranije postojala neka crkva ili u blizini takvog mjesta.

Ocjenjujući ukupan odnos osmanlijske vlasti prema pravoslavnoj vjeri od 1463. do 1557. godine, autor podvlači i ukazuje da je taj odnos bio više tolerantan nego nasilnički. Izuzimajući danak u krvi i ponašanje pojedinih fanatika, Nilević dalje navodi da je i islamizacija tekla dobrovoljno, što pokazuju i pisana svjedočanstva hrišćana toga doba. Iako ističe da je sam proces islamizacije u Bosni i Hercegovini, koji je išao u širinu, pojava koja će tek biti studioznije obrađena zajedničkim naporom istraživača i srednjeg vijeka i osmanlijskog perioda, autor ističe da masovna islamizacija nije išla u korist osmanlijskoj finansijskoj politici, bolje rečeno poreskoj politici probitaka od ubiranja harača – poreza kome su podlijegali svi odrasli hrišćani zbog državne

zaštite (zimiyet) i oslobođenja od obaveze služenja u vojsci i učestvovanja u vojnim operacijama. Istraživanjem osmanlijskih izvora, autor je došao do zaključka da se tolerantnost osmanlijskih vlasti pokazivala čak i prema nastajanju sasvim novih srpsko-pravoslavnih hramova, kao u sjeveroistočnoj Bosni, u kojoj su i prije obnove Pečke patrijaršije 1557. godine podizane nove crkve. U Hercegovini se, takođe, slobodno razvija crkveno graditeljstvo uz stručnu pomoć dubrovačkih majstora. Dubrovački zidari, navodi autor, obavezali su se i ugovorom već 1499. godine da će u Grahovu podići crkvu posvećenu svetom Nikoli, koja je završena 1502. godine. Takav odnos je posebno izražen u doba vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca od 1520. do 1560. godine, o čemu svjedoči i savremenik Benedikt Kuripešić, koji je 1530. godine prošao kroz Bosnu.

Samostalna Srpska pravoslavna crkva održala se do tridesetih godina XVI stoljeća, da bi onda voljom osmanlijskih vlasti u vrijeme velikog vezira Ibrahim-paše, porijekom Grka, bila potčinjena jurisdikciji ohridskog arhiepiskopa. Nilević uvažava i ovaj razlog, ali ne ostavlja rješenje tako jednostavnim i emotivno ljudskim, videći taj potez i u vojno-političkim uzrocima u vezi sa nesigurnim savezničkim učestvovanjem srpskih spahija i srpskih pomoćnih vojnih snaga pred Mohačku bitku 1526. godine. Od propasti srpske države, padom Despotovine 1459. godine, srpsko pravoslavno sveštenstvo nije prihvatilo osmanlijsku vlast. Autor navodi više razloga za takav više-manje prikriveni, ali nepromjenjivi stav, i izdvaja jedan od glavnih, tj. tradiciju nemanjićke srednjovjekovne Srbije, tijesno vezanu sa tradicijom slave i ugleda Crkve. Uloga Srpske pravoslavne crkve do pred kraj XV stoljeća svodila se na to da poveže ratovima i migracijama rasuti srpski narod i utiče na formiranje njegove ideologije. Posmatrajući kroz prizmu millet-sistema osmanlijsku državu, u kojoj su se narodi dijelili po religiji, što je proizlazilo iz prirode jedne feudalne i teokratske države, s te ravni Nilević zaključuje da je Pravoslavna crkva kod Srba postala i pravi politički predstavnik srpskog naroda i da je u to vrijeme ona jedina bila u stanju da to i bude.

Nilević je u svojim istraživanjima veliku pažnju posvetio proučavanju i otkrivanju osobnosti teško dokučivog unutrašnjeg bića Crkve, o kome se u putopisnoj njemačkoj, mletačkoj i francuskoj literaturi ponekad, sa ironijom i pretjerivanjem pogleda iz druge civilizacijsko-kulturne orbite, govorilo o kulturnom i intelektualnom nivou srpskih crkava i njihovih kaluđera. Podvlačeći da se ne treba zavesti navedenim opisima zapadnog svijeta, koji nije ušao u

dubinu njemu stranog manastirskog života, naspram sjaja crkava i crkvenog života na Zapadu, što je već u to vrijeme izazivalo otpor mlade građanske klase, autor podvlači da kod srpskog stanovništva u ovim krajevima tokom osmanlijske vlasti nije dominirao duhovni mrak i opšta kulturna zapuštenost. U valu osmanlijskih osvajanja uništen je, među ostalim, i najveći dio intelektualnih snaga bosanskog srednjeg vijeka, tako da je na istorijskoj pozornici ostao samo nepismen narod sa nešto sveštenika, koji su bili jedva pismeniji od njega. Međutim, Nilević upozorava da se ne treba ni čitalac laik ni istoričar zavesti ironičnim opisima intelektualne ništavnosti kaluđera, jer su pravoslavni manastiri u Bosni i Hercegovini ipak bili centri nekog višeg života srpskog naroda pod osmanlijskom vlašću. Manastiri kao duhovne oaze tog naroda posjedovali su i nešto više od neke minimalne religijske aktivnosti. To potvrđuju materijalni ostaci ili pomeni u drugoj vrsti izvora otrgnuvši od jednostrane priče svjedočenja i o kaluđerima slikarima, štamparima, knjigovescima, prepisivačima, vještim poslanicima, monasima, trgovcima itd. Mada kaluđerske bilješke bosanskohercegovačkih manastira prezentiraju srpsku književnu, teološku i filozofsku misao pod Osmanlijama kao marginalnu, one su, ipak, od velike istorijske i kulturne vrijednosti, jer su dokaz jednog teškog življenja i duhovnog truda.

Autor dr. Boris Nilević u svojoj knjizi, prateći istorijski hod Srpske pravoslavne crkve u onovremenoj Bosni, ne samo da je obuhvatio ogromno i burno vremensko razdoblje, prelazeći njegov međaš, 1463. godinu, skrojjenih istorijskih perioda na našim prostorima, nego je prelazio i teritorijalne granice tadašnje Bosne. Istovremeno, Nilević ne posmatra taj istorijski hod Pravoslavne crkve izolovano, fokusirajući se samo na dati problem, nego u okviru društveno-političkih i kulturno-vjerskih promjena u Bosni i Hercegovini stvara, u odnosu na problem, unutrašnju periodizaciju u kojoj je u prvom dijelu okosnicu činila Bosanska crkva i odnos, odnosno sukobi sa njom u borbi za teritorijalno-ideološki prostor, a u drugom dijelu odnos prema osmanlijskoj vlasti i uzdizanje do političko-ideološkog i kulturnog predvodnika srpskog naroda. Na taj način imamo pred sobom i povijest Bosne i Hercegovine u širokom vremenskom rasponu, koja svojim vjersko-kulturnim dometima i svijetlim trenucima nije tako mračna kako je najveći dio tradicija veže za to doba.

SUMMARY

THE MAIN WORK OF DR. BORIS NILEVIĆ

A Monograph about the Historical Path of the Serb Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina until the re-establishment of the Patriarchy of Peć in 1557

Boris Nilević, the author of an acclaimed monograph titled *The Serb Orthodox Church until the re-establishment of the Patriarchy of Peć in 1557*, not only encompassed a time of turmoil but also managed to cross the borders of Bosnia in his research. He does not view this historical path of the Orthodox Church as isolated, focusing only on one given question, but he explains the relation to the Ottoman government and the rise of the Orthodox church as a political and ideological leader of the Serb people in the context of social, political, cultural and religious changes in Bosnia and Herzegovina. This capital work by Nilević is current even today and has a remarkable scientific value.

Key words: Boris Nilević, The Serb Orthodox Church, Patriarchy of Peć